

Jakub KUDRŃ

Uniwersytet Jagielloński

jakubkudron@gmail.com

ŚWIADOMOŚĆ GRZECHU I POCZUCIE ŚWIĘTOŚCI JAKO DWA BIEGUNY TOŻSAMOŚCI PRAWOSŁAWNYCH ROSJAN

ABSTRACT

Consciousness of sinfulness and a sense of holiness as two opposite aspects of Russian orthodox Christian identity

We are convinced that it is impossible to indicate and to describe one leading and homogeneous type of identity, which would be common for majority of Russian Federation citizens in the beginning of XXI century. Since the reign of tsar Peter I, Russian nation and society have been strongly divided into fractions of the followers of western European culture influences, and their conservative opponents, radically devoted to the local traditions. After the Bolshevik revolution and the soviet period situation turned even more complicated, as the attitude towards communism became another factor of national split. In this article we decided to concentrate on the specific type of old-Russian, orthodox identity, often named as *holly Russia* identity – most typical for early Russian state and strongly suppressed by so-called modern political movements as well as by communists. We are indicating three foundations of *holly Russia* identity, which are: language, national and religious community and the Christian orthodox state. All these factors are deeply rooted into religious ground, making *holly Russia* people orthodox believers, creating relatively harmonious civilization of spiritual, material, legal and political culture built on the same religious basis. This order has been violently destroyed by the Bolshevik revolution and the soviet state. When the Soviet Union collapsed *holly Russia* tradition was legalized back. Since the election of Vladimir Putin it has been also included into official Russian political order. Unfortunately it is very likely, that Vladimir Putin, former KGB officer is only using traditional symbols as the PR and political weapon.

Keywords: identity, sin, holiness, Orthodoxy, Russia

Słowa kluczowe: tożsamość, grzech, świętość, prawosławie, Rosja

WPROWADZENIE

Nawet pobieżna analiza obecnej sytuacji społeczno-kulturowej i politycznej Federacji Rosyjskiej pozwala stwierdzić, że nie sposób mówić o jednolitej, zbiorowej tożsamości czy też samoświadomości narodu rosyjskiego. Przeciwnie – w kwestiach ideologicznych i światopoglądowych rosyjskie społeczeństwo jest silnie spolaryzowane, a fundamentalne zagadnienia dotyczące narodowego dziedzictwa i jego rozwoju są przedmiotem gwałtownych sporów bądź niepokojącego lekceważenia. Ujawnia się tutaj sprawa niezwykle istotna: z dużą dozą pewności możemy stwierdzić, że najważniejsza światopoglądowa linia demarkacyjna w rosyjskim społeczeństwie nie przebiega dziś pomiędzy zwolennikami a przeciwnikami określonych idei, ale pomiędzy zaangażowanymi w sprawę publiczne i zupełnie biernymi.

Tego rodzaju apolityczność czy też światopoglądowa atrofia, właściwa w pewnym stopniu wszystkim społeczeństwom postkomunistycznym, przejawia się najczęściej w bezrefleksyjnym i powierzchownym poparciu dla aktualnej władzy. Prawidłowość tę ilustruje w zaskakujący sposób zestawienie statystyk wyborczych z badaniami nastrojów społecznych Rosjan. Frekwencja w wyborach do Rosyjskiej Dumy w grudniu 2011 r. wyniosła ponad 60%. W wyborach prezydenckich w lutym 2012 r. wzięło udział ponad 65% uprawnionych do głosowania obywateli Federacji Rosyjskiej. To wyniki porównywalne ze średnią w zachodnich krajach europejskich i znacznie wyższe niż np. w Polsce, a mimo to powszechnie mówi się o politycznej bierności, a nawet politycznej inercji Rosjan, gdyż – według moskiewskiego ośrodka badań opinii publicznej „Levada-centr” – elektorat odgrywa jedynie rolę statysty i zaledwie 2% wyborców wierzy w jakąkolwiek możliwość wpływu na sytuację w kraju¹.

Nawiązując do najnowszej historii, należy jednak pamiętać, że w okresie sowieckim, w efekcie działania terroru i propagandy, oficjalna debata publiczna została zdelegalizowana, uległa zamrożeniu. Aparat państwowy przez całe dekady z jednakową zażartością promował ideologię komunistyczną i zwalczał wszelkie alternatywne próby opisywania rzeczywistości. Długie lata przymusu przemilczania własnych poglądów oraz akceptacji, choćby formalnej, narzucanych przekonań pozbawiły wielką część postsowieckiego społeczeństwa zdolności i potrzeby samodzielnego kształtowania własnego światopoglądu i tożsamości. Istnieje poważna obawa, iż szeroko rozpowszechniony odruch całkowitej uległości względem władz, w połączeniu z głębokim ekonomicznym uzależnieniem od jej decyzji polityczno-administracyjnych

¹ Е. Шрефан, *Путинская Россия – недееспособное общество*, Новый Регион, 2011, 15 X, [online] <http://www.nr2.ru/rus/353289.html>, 8 V 2012.

definitywnie i na całe pokolenia wyłączy ogromną część rosyjskich obywateli z aktywnego życia społecznego.

Mniej więcej od czasów panowania Piotra I aż do rewolucji październikowej zasadnicza linia podziału, wyraźnie dostrzegalna w klasycznym kanonie rosyjskiej twórczości literackiej, publicystycznej i politycznej, przebiegała pomiędzy środowiskami rosyjsko-centrycznymi – tj. konserwatywnymi, tradycjonalistycznymi, słowianofilskimi, monarchistycznymi i prawosławnymi – a stronnictwami okcydentalistycznymi – liberalnymi, socjalistycznymi, komunistycznymi, rewolucyjnymi czy wreszcie kosmopolityczno-globalistycznymi.

Tryumf bolszewików pod wodzą Włodzimierza Lenina był w istocie zwycięstwem tendencji okcydentalistycznych, tyle że w postaci tak skrajnej, że niemal niewyobrażalnej w zachodnioeuropejskim świecie. Walka polityczna i ideologiczna w Rosji, choć już wcześniej naznaczana przemocą, po rewolucji przerodziła się w fizyczną eksterminację wszelkiej opozycji. Zwłaszcza lata 20. i 30. XX w. stanowiły w związku z tym prawdziwą hekatombę duchowieństwa i wiernych Cerkwi prawosławnej.

Rozmiary tej katastrofy są niemożliwe do oszacowania. Pomijając ogrom ludzkich tragedii i cywilizacyjnych zniszczeń, należy zauważyć, że lata komunistycznych rządów doprowadziły do zdziesiątkowania w rosyjskim społeczeństwie nosicieli tradycyjnego wcześniej typu tożsamości, który na potrzeby niniejszych rozważań będzie nazywany rusko-prawosławnym lub świętoruskim². Próba zdefiniowania tego szczególnego modelu narodowej tożsamości oraz odnalezienia jego przedstawicieli bądź ich spadkobierców w dzisiejszym życiu społecznym Rosji będzie kluczowym celem pracy.

Istotą sporu pomiędzy słowianofilami a okcydentalistami był ich stosunek do dziejstwa rdzennej cywilizacji i definiujących ją atrybutów: prawosławia, carskiego samodzierżawia i kultury narodowej oraz do napływowych elementów kultury zachodnioeuropejskiej. Niektórzy badacze utrzymują, że ów spór przetrwał epokę carską, komunizm i jest obecny w rosyjskim społeczeństwie do dziś³. Rzeczywiście, wiele wydarzeń w życiu społeczno-politycznym Federacji Rosyjskiej może wskazywać na to, że ponownie podejmowane są zagadnienia i dyskusje gwałtownie przerwane w 1917 r., jednakże dość czytelny podział na konserwatystów i zwolenników modernizacji kraju na wzór zachodni uległ komplikacji.

Tragiczne wydarzenia XX w. wprowadziły do społecznej debaty kolejną oś podziału, którą stała się ocena historii i dorobku epoki rewolucji bolszewickiej 1917 r. i Związku Sowieckiego, a także procesów polityczno-społecznych towarzyszących upadkowi komunistycznego imperium. Użycie tych dwóch wskaźników: stosunku do rusko-prawosławnej kultury i do komunistycznej przeszłości pozwoli wskazać posta-

² Zob. Ю. Булычев, *О духовно-архетипическом основании и ключевых формах русского культурного самосознания*, „Русское самосознание” 2002, nr 9, [online] <http://russkysam.narod.ru/09-09.htm>, 8 V 2012.

³ P. Eberhardt, *Rosyjski panslawizm jako idea geopolityczna*, „Przegląd Geopolityczny” 2010, t. 2, [online] <http://www.scribd.com/doc/61083902/3/ROSYJSKI-PANSLAWIZM-JAKO-IDEA-GEO-POLITYCZNA>, 8 V 2012.

wy kluczowe dla współczesnych prawosławnych Rosjan i wyodrębnić grupy społeczne, które zostaną poddane bardziej szczegółowej obserwacji.

ŹRÓDŁA TOŻSAMOŚCI RUSKO-PRAWOSŁAWNEJ: SŁOWO

Rok 2012 stanowił szczególną okazję do przypomnienia źródeł rosyjskiej cywilizacji i tożsamości narodowej rosyjskiego narodu, minęło bowiem wówczas 1150 lat od początków panowania Ruryka i narodzin rosyjskiej państwowości, co podkreślił w oficjalnych dokumentach prezydent Dmitrij Miedwiediew, ogłaszając 3 marca 2012 r. „Rok 1150-lecia rosyjskiej państwowości”⁴. Natomiast w 2013 r. Rosjanie i pozostałe kraje wschodniosłowiańskie świętowały 1150. rocznicę misji morawskiej świętych braci Cyryla i Metodego jako wspomnienie narodzin ruskiego piśmiennictwa. Oba te doniosłe wydarzenia zostały opisane w najważniejszej ze staroruskich kronik, *Powieści minionych lat*, i stanowią punkt odniesienia dla dalszych rozważań.

Świadomość nadzwyczajnego znaczenia języka w kształtowaniu się kultur i ludzkiej tożsamości, a nade wszystko w kształtowaniu mechanizmów myślenia i opisu otaczającej rzeczywistości⁵ staje się tym bardziej wymowna, gdy przypomnimy, iż wczesnosłowiański język literacki nie tylko był formowany na bazie wschodniochrześcijańskich tekstów religijnych, ale niemalże został wymyślony i opracowany wyłącznie w celach chrystianizacyjnych: dla jak najwierniejszego przekładu ksiąg Pisma Świętego i greckich dzieł chrześcijańskiej teologii.

Autor *Powieści minionych lat* opisuje dokonania Cyryla i Metodego następująco: *Przyszli do cesarza, i rzekł im: „Oto przysłali do mnie Słowianie, prosząc o nauczyciela dla siebie, który mógłby im wyłożyć księgi święte [...]”. I nakłonił ich cesarz i posłał w ziemię słowiańską [...]. Gdy zaś przyszli, zaczęli układać litery alfabetu słowiańskiego i przełożyli „Apostoła” i Ewangelię. I radzi byli Słowianie, że usłyszeli o wielkości Bożej w swoim języku*⁶. Wschodniosłowiański aparat językowy był zatem od samego początku przygotowany do wyrażania treści objawionych, do przedstawiania środkami ludzkimi spraw boskich. Co istotne, nie chodzi tu wyłącznie o praktyczną, „roboczą” możliwość, ale o potencjał mistyczny nowego języka i zastosowanie go w liturgii.

W reakcji na działalność apostołów Słowian w ówczesnym świecie chrześcijańskim pojawiły się liczne głosy krytyczne, podważające ortodoksyjność użycia nowego języka do celów sakralnych: *I wystąpili przeciwko nim niektórzy ludzie, szemrali i mówili, że „nie godzi się żadnemu narodowi mieć pisma swojego, prócz Żydów, Greków i łacinników, wedle napisu Piłatowego na krzyżu Pańskim”*⁷. Postawę tę potępił papież Jan VIII, a Słowianie

⁴ Указ Президента Российской Федерации от 3 марта 2011 г. N 267, *О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности*, [online] <http://www.rg.ru/2011/03/05/1150-site-dok.html>, 8 V 2012.

⁵ Zob. m.in.: M. Tomasello, *Kulturowe źródła ludzkiego poznania*, przeł. J. Rączaszek, Warszawa 2002, s. 128-215, *Biblioteka Myśli Współczesnej*.

⁶ *Powieść minionych lat*, przeł. i oprac. F. Sielicki, Wrocław 1999, s. 21, BN II 244.

⁷ *Tamże*.

nie tylko otrzymali literackie narzędzie, ale też dzięki zatwierdzeniu ich języka jako odpowiedniego do celów liturgicznych dostąpili bezprecedensowej nobilitacji i położyli podwaliny pod swoją przyszłą cywilizacyjną wyjątkowość i niezależność.

Początkowo nieco na wyrost, ale jednak – Słowianie stali się kulturowo trzecią, obok Greków i łacinników, siłą Kościoła, co kilka wieków później ośmieliło ich do snucia ambitnych planów przewodzenia całemu chrześcijaństwu. Własny język liturgiczny dawał w ówczesnym świecie szczególną legitymację upoważniającą do artykułowania własnej odrębności i niezależności, a przyszłym władcom Rusi umożliwił formułowanie idei Trzeciego Rzymu czy też Nowej Jerozolimy.

Na przykładzie owoców misji cyrylo-metodiańskiej można wyraźnie dostrzec, jak silnie kodyfikacja słowiańskiego języka spleciona była z korzeniami rusko-prawosławnego państwa i jego narodowej tożsamości. Być może przez wzgląd na te szczególne historyczne uwarunkowania Słowianie intensywniej niż inne nacje uświadamiali sobie sens ewangelicznej frazy: *na początku było Słowo*. Bez wątpienia znali oni wagę słowa i przypisywali mu szczególne znaczenie, a gdy część z nich postanowiła zwrócić się przeciwko rodzimej cywilizacji w imię materialistycznej rewolucji, nie bez przyczyny ogromny wysiłek włożyli właśnie w walkę słowem – i ze słowem.

ŹRÓDŁA TOŻSAMOŚCI RUSKO-PRAWOSŁAWNEJ: WSPÓLNOTA

Jedną z najistotniejszych właściwości języka jest jego funkcja integracyjna i wspólnototwórcza, mająca kapitalne znaczenie dla genezy wszelkiej tożsamości narodowej. W dotychczasowych rozważaniach zwrócono szczególną uwagę nie tylko na utylitarne walory wspólnej, skodyfikowanej mowy, ale też na jej zastosowanie sakralne na gruncie ruskiego prawosławia. Profesor Lucjan Suchanek, kreśląc charakterystykę wczesnoruskiego chrześcijaństwa, stwierdził: *większy nacisk kładziono tu na obrządek liturgiczny niż na kształcenie etyczne i umysłowe, w efekcie więc lud ruski był raczej liturgizowany niż katechizowany*⁸.

Aby we właściwy sposób zinterpretować tę myśl, należy sięgnąć do etymologii terminu „liturgia”, który w języku greckim oznacza „wspólny czyn”⁹. W tym kontekście można wyraźnie zaobserwować ścisłą zależność między fundamentalnymi treściami religijnymi prawosławia a narodzinami ruskiej tożsamości narodowej. Chrześcijaństwo dało Rusinom narzędzie porozumienia, stając się dla nich jednocześnie przestrzenią współdziałania i zjednoczenia – w wierze i w duchu. Sakralny aspekt przynależności narodowej był tak znaczący, że od wieków średnich „szeregowych” Rusinów, czyli chłopów, określano po prostu mianem chrześcijan¹⁰. Dogłębną analizę zjawiska uświęco-

⁸ L. Suchanek, *Prawosławie w Rosji – role religijne, kulturowe i ideologiczne*, [w:] *Słowianie i ich konfesje*, red. tenże, Kraków 2007, s. 7, *Prace Komisji Kultury Słowian PAU*, t. 6.

⁹ I. Yazykova, *Świat ikony*, [online] <http://www.orthodoxworld.ru/pl/icona/book/3.htm>, 11 V 2012.

¹⁰ Rosyjskie określenie chłopów „крестьянин” wywodzi się bezpośrednio od słowa „христианин”, czyli „chrześcijanin”.

nej wspólnoty narodowej, nazwanego przez słowianofilów „sobornością”, przedstawił Mikołaj Łoski, komentując najważniejsze założenia filozofii słowianofilskiej: *Zgodność wspólnoty, łączącej wolność osobistą i indywidualne cechy obywateli, możliwa jest jedynie pod warunkiem dobrowolnego poddania się poszczególnych osób wartościom absolutnym i ich wolnej twórczości, budowanej na miłości do harmonii, do Kościoła, do swego narodu, do swego państwa*¹¹.

W sposób oczywisty nośnikiem tych absolutnych wartości była religia. Chrześcijański system aksjologiczny stał się podstawą ruskiego systemu prawnego i politycznego, co można wywnioskować już z najwcześniejszego spisane go aktu prawnego Rusi – Ustawy Włodzimierza Wielkiego. Oparte na bizantyjskich wzorcach rozwiązania ustrojowe pozwoliły krystalizującej się ruskiej wspólnocie narodowej stworzyć państwo odpowiadające ówczesnym standardom i zyskać pozycję uznawanego podmiotu na arenie międzynarodowej¹². Dzięki prawosławiu Rusini odnaleźli właściwe sobie miejsce pośród narodów cywilizowanego świata.

ŹRÓDŁA TOŻSAMOŚCI RUSKO-PRAWOSŁAWNEJ: ŚWIĘTA RUŚ

Należy podkreślić, że w historii Rusi (Rosji) prawosławie i chrześcijańskie prawodawstwo nie były wyłącznie utylitarными narzędziami politycznej samoorganizacji narodu. Ruskie elity od momentu chrztu w 988 r. pogłębiały związki państwa i Cerkwi, realizując polityczno-teologiczną ideę diarchii. W porządek tych starań wpisują się działania zmierzające do krzewienia duchowości, patronat władców nad licznymi kanonizacjami, monastyczna kolonizacja odległych terytoriów.

To na gruncie religijnym demonstrowano rodzącą się dopiero polityczną niezawisłość, cementując jednocześnie narodową wspólnotę. Samo przyjęcie chrześcijańskiej wiary dokonało się na zasadzie suwerennej decyzji ruskiego kniazia, wiele wskazuje też na to, że odbyło się ono na dyktowanych przezeń warunkach. Włodzimierz poprosił bowiem o chrzest z Bizancjum w dogodnym dla siebie momencie, zapoznawszy się uprzednio z zasadami prawosławnej wiary za pośrednictwem swych posłów.

Wraz z całym narodem przystąpił do nowego świata, sfery na pograniczu niebios, zgodnie z relacją, którą zdali mu posłańcy: *I przyszlismy do Greków, i wiedli nas, gdzie służą Bogu swojemu, i nie wiedzieliśmy, w niebieli byliśmy czy na ziemi*¹³. Co więcej, pojął za żonę cesarską siostrę, Annę, przez co umocnił międzynarodową pozycję państwa i prestiż własnego rodu, tworząc podwaliny przyszłej potęgi Rusi.

Po śmierci Włodzimierz został uznany za świętego, jako apostoła narodu. Uzasadnieniu tej kanonizacji poświęcone zostały najświetniejsze strofy staroruskiego piśmiennictwa. Metropolita kijowski Ilarion w słynnym *Słowie o Prawie i łasce* przy-

¹¹ M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. H. Paprocki, Kęty 2000, s. 25, *Daimonion*.

¹² H. Kowalska-Stus, *Kultura staroruska XI-XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998, s. 73-75, *Prace Katedry Literatury i Kultury Rosyjskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 2.

¹³ *Powieść minionych lat*, s. 86-88.

równał chrzest Rusi do cudu: *Jak ci się serce otworło? Jak weszła w ciebie bojaźń Boża? Jak przyłgnałeś miłością do Niego? Nie widziałeś apostoła, który by przyszedł do twojej ziemi i swoim ubóstwem i nagością, głodem i pragnieniem serce twoje nakłonił do pokory. Nie widziałeś biesów wypędzonych w imię Jezusa Chrystusa, chorych odzyskujących zdrowie [...]. Tego wszystkiego nie widziawszy, jakżeś uwierzył? Prawdziwy cud! Inni królowie i władcy, widziawszy, jak wszystko to się dzieje dzięki świętym mężom – nie uwierzyli, lecz co więcej, wydali ich na męki i cierpienia. Ty zaś, o Błogosławiony, bez tego wszystkiego przyszedłeś do Chrystusa, pojawiwszy tylko dzięki zdrowemu zmysłowi i ostrości umysłu [...]*¹⁴. Ilarion uznał nawrócenie Rusinów za rezultat nadzwyczajnej interwencji Boga, a co za tym idzie – za przejaw szczególnego wybraństwa. Przeświadczenie o wyjątkowym religijnym powołaniu ruskiego narodu stało się od tego momentu nieodłącznym rysem jego zbiorowej tożsamości.

Wydaje się, że jeszcze większe znaczenie przypisać można kanonizacji książąt Borysa i Gleba, świętych strastotierpców, forsowaną pomimo obiekcji ze strony ówczesnych, greckich jeszcze metropolitów¹⁵. Właśnie na ten szczegół należy przede wszystkim zwrócić uwagę: to pojawienie się pierwszych rodzimych świętych ośmieliło Rusinów do zabiegania o pełną samodzielność, zarówno w kwestiach religijnych, jak i politycznych. Świętość stała się fundamentem narodowej niezależności.

Związek tronu i ołtarza w dawnej Rusi był na tyle silny, że w czasie mongolskiej dominacji, gdy zniesione zostały samodzielne struktury polityczne, to właśnie Cerkiew przechowała dziejowy depozyt ruskiej państwowości. Niejako na zasadzie wzajemności ruscy władcy brali na siebie odpowiedzialność za zapewnienie Cerkwi bezpieczeństwa i swobody działania. W sytuacjach krytycznych byli oni wzywani do obrony wiary, czego znamienym przykładem było słynne posłanie mnicha Filoteusza do kniazia Wasyla III, często dość tendencyjnie interpretowane jako wezwanie do politycznej ekspansji, a będące przede wszystkim apelem o obronę prawosławia przed zewnętrznymi wrogami i wewnętrznym rozłamem. Filoteusz pisał: *Если хорошо урядишь свое царство – будешь сыном света и жителем горнего Иерусалима, и как выше тебе написал, так и теперь говорю: храни и внимай, благочестивый царь, тому, что все христианские царства сошлись в одно твое, что два Рима пали, а третий стоит, четвертому же не бывать. И твое христианское царство другим не сменится, по слову великого Богослова, а для христианской церкви сбудется блаженного Давида слово: „Вот покой мой во веки веков, здесь поселюсь, как пожелал я того”*¹⁶. Ruś przestrzegała siebie samą, zarówno w kategoriach religijnych, jak i politycznych, jako ostoję wiary chrześcijańskiej w świecie. Kierujący się taką świadomością, monarchowie musieli zatem w sposób szczególny pielęgnować życie Cerkwi w rządzonym przez siebie państwie.

¹⁴ Św. Ilarion, *Słowo o prawie i łasce*, [w:] *Chrystus zmartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, przeł. W. Hryniewicz, Warszawa 1995, s. 196. Zob. też s. 193-195.

¹⁵ Г. Федотов, *Святые древней Руси*, [online] <http://www.vehi.net/fedotov/svyatyte/01.html>, 1 VII 2012.

¹⁶ *Послание старца Филофея к великому князю Василию*, [online] <http://www.old-ru.ru/07-19.html>, 8 V 2012.

Nawiązując do tych szczególnych relacji, Iwan Kiriejewski, prekursor słowianofilstwa, podkreślał, że państwo powinno *przyjąć, jako główny cel swego istnienia, ciągłe przenikanie się z duchem Cerkwi, i nie tylko nie upatrywać w niej źródła własnych korzyści, ale przeciwnie, we własnym istnieniu widzieć jedynie środek służący rozkwitowi Bożej Cerkwi na ziemi*¹⁷.

Taka bliskość władców i Kościoła, w połączeniu z żarliwością religijnego kultu, kształtowała w narodzie ruskim świadomość sakralnego charakteru państwa, jego instytucji i historii. To z kolei sprzyjało zaistnieniu wśród Rusinów postaw eschatologicznych i formowaniu się u nich tożsamości świętoruskiej – przekonania, że są mieszkańcami Świętej Rusi, poddanyymi cara-Bożego pomazańca, a ich kraj stanowi zbawczą przestrzeń spotkania człowieka z Bogiem. Właśnie takie przeświadczenie o nadprzyrodzonym charakterze państwa carów mogło skłonić Tiutczewa do wyznania, iż *W Rosji można tylko wierzyć*, Gogolowi kazało głosić, że *Waszym monasterem jest Rosja*¹⁸, a Dostojewskiemu – nazywać swój naród *bogonośnym*.

ŚWIĘTA RUŚ – SCHYLEK I UPADEK

W swojej pracy *Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII* prof. Hanna Kowalska-Stus analizuje przemiany polityczno-kulturowe okresu wielkiej smuty i reform patriarchy Nikona, uznając je za epokę rozkładu diarchii¹⁹. Ten sam czas uznajemy za zmierzch politycznego istnienia Świętej Rusi. Ostatnim aktem upadku tego szczególnego ustroju było panowanie Piotra I Wielkiego, powołanie Świętego Synodu i wprowadzenie rządów absolutystycznych.

W okresie tym oficjalna Cerkiew została zdegradowana do funkcji ceremonialnej i reprezentacyjnej. Pozbawiona niezależnego zwierzchnictwa patriarchy stała się całkowicie podporządkowana cesarzowi, niszcząc ostatecznie tradycyjną, zrównoważoną formę współistnienia władzy świeckiej i duchowej w państwie carów.

W rezultacie agresywnej, sekularnej i okcydentalizującej polityki oświeceniowych władców najbardziej żarliwe i ortodoksyjne formy prawosławnej religijności zostały zepchnięte na margines lub wręcz do podziemia życia społecznego. Podobnie jak w okresie *raskołu*, centrum życia religijnego przesunęło się z oficjalnych struktur cerkiewnych do pustelni, skitów, klasztorów i najbardziej żarliwych społeczności wiernych. Ruski naród, ukształtowany przez paramonastyczną regułę życia społecznego i rodzinnego, jaką stanowił popularny od XVI w. *Domostroj*, oraz zasady hezychastycznej duchowości serca, przypomniane przez św. Paisjusza Wieliczkowskiego, zachował w swej masie tożsamość charakterystyczną dla poprzedniej epoki.

¹⁷ И. В. Киреевский, *Первое письмо к А. И. Кошелеву (о взаимоотношениях церкви и государства)*, [online] http://dugward.ru/library/kireevskiy/kireevskiy_dva_pisma.html, 8 V 2012 [tłum. J.K.].

¹⁸ Н. Гоголь, *Нужно проехать по России, из Письма А. П. Толстому*, [online] http://www.rus-sky.com/history/library/gogol.htm#_Toc467162305, 8 V 2012.

¹⁹ H. Kowalska-Stus, *Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII*, Kraków 2007, s. 206, *Prace Katedry Rosjoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 9.

Kres tej ciągłości miały położyć dopiero tragiczne wydarzenia XX w.: bestialskie prześladowania na tle religijnym w ZSRS i eksperymenty społeczno-kulturowe, mające na celu stworzenie nowego modelu człowieka, który winien całkowicie wyprzeć to, co dawne. Z tej przyczyny niektórzy przedstawiciele prawosławnych tradycjonalistów uznają rewolucję za zwieńczenie procesu niszczenia tożsamości świętoruskiej²⁰.

CAROBÓJSTWO JAKO AKT APOSTAZJI

W najbardziej konserwatywnych kręgach rosyjskiego społeczeństwa okres rewolucji 1917 r. i Związku Sowieckiego uważany jest za epokę mroczną, a nieraz wręcz demoniczną. Obalenie caratu, a więc ustroju, który w przekonaniu ogromnych rzesz społeczeństwa Imperium Rosyjskiego był usankcjonowany przez prawo boskie, interpretowane jest często w kategoriach świętokradztwa i herezji, natomiast zbrodnia zabójstwa cara Mikołaja II i jego rodziny są zrównywane z aktem apostazji, za który Rosja ponosi wciąż odpowiedzialność i powinna pokutować.

Niezwykłe drastyczne okoliczności mordu, symboliczny wymiar zdarzenia, jak również złowieszcze inskrypcje odnalezione na miejscu zbrodni, zawierające cytat z poematu Heinego *Uczta Baltazara: Baltazar został tej nocy przez sługi swe zabity*, oraz tajemnicze zapisy numeryczne skłaniają licznych komentatorów do interpretacji tej egzekucji jako mordu rytualnego²¹. Logicznym następstwem przyjęcia tak kontrowersyjnych teorii musiało być uznanie, że pod postacią bolszewickiej rewolucji widzieć należy frontalny atak sił zła na Rosję. Taką agresję odeprzeć można wyłącznie środkami duchowymi, stąd we współczesnej Federacji Rosyjskiej licznie pojawiają się inicjatywy pokutne, współtworzące tzw. Чин всенародного покаяния²², zrzeszający prawosławnych wiernych, przekonanych o konieczności zadośćuczynienia za bluźniercze odstępstwo carobójstwa.

Oficjalnie rosyjska Cerkiew łągodzi nieco wymowę tamtych zdarzeń, potwierdzając jednak heroiczny i męczeński charakter śmierci carskiej rodziny. Wyrazem tego była ogłoszona w 2000 r. kanonizacja zamordowanych Romanowów jako strastotierpców i zatwierdzenie ich kultu. W kontekście tych uroczystości ówczesny patriarcha Wszechrusi Aleksy II wezwał wszystkich wiernych do podjęcia pokuty za grzech ciążyący na narodowym sumieniu Rosjan: *Грех цареубийства, произошедшего при равнодушии граждан России, народом нашим не раскаян. Будучи преступлением и Божественного, и человеческого закона, этот грех лежит тяжелейшим грузом и на душе народа и на его нравственном самосознании [...]. Покаяние же в нем (цареубийстве) должно стать знамением единства наших людей, которое достигается путем не безразличного*

²⁰ К. Е. Юрьевич, *Ещё раз о воссоздании православного государства российского*, [online] http://meta-peia.ucoz.ru/index/eshhjo_raz_o_vossozdanii/0-23, 8 V 2012.

²¹ Zob. m.in. С. Фомин, *Ипатьевский Дом, Наша Эпоха*, [online] <http://www.nashaepoha.ru/?page=obj26977&lang=1&cid=712>, 8 V 2012.

²² Zob. *Апология всенародного покаяния русского народа*, [online] <http://www.chin-pokayaniya.ru/index.php?m=7>, 8 V 2012.

*соглашательства, но вдумчивого осмысления произошедшего со страной и народом [...] Мы призываем к покаянию весь наш народ*²³.

Rozprzestrzenianie się kultu carskich męczenników sprzyja rozwojowi nastrojów monarchistycznych w rozmaitych formach. Coraz częściej można się spotkać z rozważaniami, debatami i badaniami dotyczącymi możliwości przywrócenia carskiej władzy. Zwraca się przy tym uwagę na nieprzerwane funkcjonowanie Imperatorskiego Domu Rodziny Romanowów²⁴ i obecność potencjalnego następcy tronu, Georgija Michaiłowicza Romanowa.

Bez względu na marginalne rozmiary zaplecza politycznego radykalnego rosyjskiego konserwatyzmu i efemerycznych ugrupowań politycznych, takich jak istniejąca w latach 2002-2005 partia За Русь святую (mniej niż 0,5% poparcia w wyborach do Dumy 2003 r.), warto zwrócić uwagę na fakt, iż monarchistyczne idee polityczne poniekąd również mają charakter pokutny, tj. ukierunkowany na przywrócenie zburzonego porządku, opartego na Bożym prawie.

Rosyjski naród, przeświadczony o swoim szczególnym powołaniu do świętości, odczytujący w porządku eschatologicznym własne dzieje, wyjątkowo intensywnie przeżywa duchowy dramat grzechu, traktowanego jako śmiertelne zagrożenie jego zbiorowej egzystencji. Więcej – od przetrwania Rosji wiernej chrześcijańskim ideałom zależeć będą losy całego świata, o czym przypominają mieszkańcy Niżnego Nowogrodu swoim rodakom w kraju i za granicą w ogłoszonym publicznie wezwaniu: *Настало время расплаты за все грехи человечества и огонь карающей десницы пришел уже на всю землю; скоро увидим всё своими глазами и услышим своими ушами. Одумаемся скорее и поймем, что мы виновны перед Богом больше других народов мира, ибо нам вверена была Россия – духовная опора всего человечества, хранительница главного сокровища – Православия, право славящего Бога на земле, без которого сама земля Ему не нужна. Рухнет Россия – рухнет и мир, и всё идет к этому, и враги, порожденные и вооруженные нашими грехами, добьют безвольную Россию. Спасение только в одном – всенародном покаянии одновременном по соглашению за грехи общие и личные. Всероссийское покаяние сметет всех врагов разделенного Отечества и покажет всему миру Величие Божие. Мать-Россия – живи вовек!*²⁵

Zagadnienie carobójstwa jest niewątpliwie centralnym motywem współczesnych ruchów pokutnych w Rosji. Warto jednak zauważyć opinie komentatorów życia społeczno-religijnego, przekonujących, że zbrodnia ta obciąża jedynie sumienie przedstawicieli komunistycznego reżimu, natomiast winą rosyjskiego narodu jest brak zdecydowanego rozliczenia winnych duchowego i fizycznego zniszczenia Imperium Rosyjskiego.

To właśnie ciągła **bezkarność i obecność dawnych ciemnizyńców w życiu publicznym** i retuszowanej historii wymaga narodowego pokajania: *Если мы ходим по ули-*

²³ Там же.

²⁴ Российский Императорский Дом – Официальный Сайт, [online] <http://www.imperialhouse.ru/>, 8 V 2012.

²⁵ Воззвание нижегородцев к гражданам великороссам, [online] <http://www.3rm.info/10614-vozzvanie-nizhegorodcev-k-grazhdanam-velikorossam.html>, 8 V 2012.

цам и площадям, носящим имена идеологов террора, главной целью которых было разрушение Российской империи, спокойно взираем на мрачное капище на главной площади страны, и своим видом и архитектурой, и по существу утверждающее древний престол нечестия среди православных храмов, то, конечно, в этом есть и вина православных. Мы в ответе и за доброе, и за худое, а потому должны, по слову Апостола, „совершать молитвы, прошения, моления, благодарения за всех человеков” (1 Тим 2,1)²⁶.

Różne głosy w debacie na temat sytuacji, w jakiej obecnie znajduje się Rosja z punktu widzenia jej prawosławnych obywateli, można sprowadzić do głównego postulatu: uzdrowienia kraju poprzez jego rechrystianizację, pokutę za winy i odcięcie się od antychrześcijańskiej spuścizny niedawnej przeszłości. Jest to postulat przywrócenia rosyjskiej Cerkwi właściwej jej roli w państwie, ale także – właściwej jej kondycji.

Dziesięciolecia prześladowań, cenzury i wrogich działań o charakterze wywiadowczym doprowadziły do przeniknięcia do grona rosyjskiego duchowieństwa ludzi uległych lub wręcz podległych totalitarnej władzy i z jej poparciem wyniesionych do rozmaitych cerkiewnych godności. Świadomość istnienia tych skomplikowanych zależności może znacząco wpływać na stosunek wiernych do duchowieństwa i jego udziału w życiu publicznym i społecznym. Debata na ten temat trwa od początku lat 90. XX w., a płynące z niej wnioski można streścić w postulatcie, iż dopiero samooczyszczenie Cerkwi umożliwi jej uwolnienie się z toksycznej zależności od postsowieckich struktur państwowych.

W dyskusji o problemie komunistycznej agentury w szeregach Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, deformującej jej duchową i społeczną misję, można napotkać głosy bardzo radykalne. Na ten temat wypowiada się m.in. Konstantin Prieobrażeński, były oficer KGB, publicysta i autor książek poświęconych metodom działalności sowieckich i postsowieckich służb specjalnych: *Как можно говорить о сотрудничестве КГБ с церковью в прошлом, когда и сейчас в церкви все руководящие посты занимают агенты КГБ? [...] Сейчас – „симфония” в отношениях церкви и государства: патриарх и церковь поддерживают все, даже самые отвратительные, самые незаконные действия нынешней российской власти [...]. Они и сейчас агенты. Они перестали бы ими быть в том случае, если бы они открыто покались. Тогда бы их исключили за расшифровку. Но если они не каялись – значит, никто их не исключал. Значит – действующий агент*²⁷.

Ten głos, choć skrajny, nie jest odosobniony; w podobnym tonie przemawiają nie tylko byli agenci KGB, ale też prawosławni duchowni. W 1991 r. w głośnym wywiadzie dla gazety „Argumenty i Fakty” o. Gieorgij Edelstein, uważany za dysydenta z czasów ZSRS, na pytanie o sposób wyjścia Cerkwi z postsowieckich uwikłań odpowiedział:

²⁶ Протоиерей А. Сидоренко, *Около Покаяния (о Чине всенародного покаяния)*, „Сибирская Православная Газета” 2007, nr 3, [online] <http://www.ihtus.ru/032007/st03.shtml>, 8 V 2012.

²⁷ И. Дубинская, *Русская Православная Церковь и КГБ: всё в прошлом?*, „Союз Славян” 2005, 18 VIII, [online] <http://www.nssukr.com/bibl/statyi/voa7.html>, 1 VI 2012.

*Сказать правду и покаяться во лжи. Необходимо разрушить систему всеобщей взаимосвязи в доноситељстве. Она – наш единственный враг*²⁸.

Przesłanie przywołanych wypowiedzi jest jasne: uzdrowienie struktur Cerkwi jest warunkiem koniecznym spełnienia jej dziejowego posłannictwa względem narodu, państwa i świata. Należy przyznać, że myśl ta jest nie tylko diagnozą komentatorów życia religijnego w Federacji Rosyjskiej, ale też wyrazem rozterek wielu prawosławnych Rosjan, poszukujących prawdy o najnowszej historii Cerkwi i swojego w niej miejsca.

PARADOKS ROSJI WŁADIMIRA PUTINA

O ile możliwość odrodzenia monarchii w dzisiejszej Rosji wydaje się należeć do sfery *political fiction*, to trudno zaprzeczyć, że idea silnej, jednostkowej władzy jest w Rosji nie tylko ogromnie popularna, ale po prostu urzeczywistniana. Wieloletnie silne rządy Władimira Putina, skoncentrowane wokół odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji na arenie międzynarodowej, zjednały mu ogromne i stabilne poparcie. Jego sukces stanowi jednak swoisty paradoks: były funkcjonariusz KGB, głoszący publicznie tezę, jakoby rozpad Związku Sowieckiego, a więc imperium zła, wzniesionego na krwi męczenników, był największą geopolityczną katastrofą XX w., stał się politykiem przywracającym serdeczne stosunki między państwem i Cerkwią. Prawosławni hierarchowie są obecnie stałymi uczestnikami wszelkich państwowych uroczystości, natomiast sam prezydent, przez publiczne i aktywne uczestnictwo w najważniejszych nabożeństwach, nadaje im oficjalny charakter.

Władimir Putin nie unika też osobistych wyznań dotyczących wiary – na początku 2012 r. opowiedział dziennikarzom o swoim chrzcie, do którego doszło za sprawą jego matki oraz babki w tajemnicy przed ojcem należącym do KPZR. Wspomniał przy tym o swoim patronie – kniaziu Włodzimierz Wielkim, chrzcicielu Rusi. Wydaje się, że ten szczegół, w kontekście całokształtu polityki religijnej Putina, można uznać za element strategii podpierania się autorytetem Cerkwi i budowania wizerunku władcy – spadkobiercy bizantyjskich i ruskich cesarzy i carów.

W porządek tego typu zabiegów wydaje się również wpisywać niedawna wizyta Putina na Bliskim Wschodzie, podczas której odwiedził on Golgotę, Grób Pański oraz Grotę Znalezienia Krzyża, dokładnie w dzień świętego Konstantyna, pierwszego chrześcijańskiego cesarza rzymskiego, będącego wzorem i patronem wszystkich wschodniochrześcijańskich władców na przestrzeni wieków²⁹. W zabytkowym ruskim piśmiennictwie Włodzimierz Wielki, z racji swych apostojskich zasług, nazywany był „nowym

²⁸ Г. Эдельштейн, *Чекисты в рясах*, „Аргументы и факты” 1992, nr 36, cyt. za: *Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью*, сост. Г. Штриккер, Москва 1995, [online] http://krotov.info/acts/20/1990/shtric_22.htm, 1 VII 2012.

²⁹ *Путин рассказал о том, как его крестили*, *Интерфакс*, 7 I 2012, [online] <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=43682>, 8 V 2012.

Konstantynem”. Wiele wskazuje na to, iż Władimir Putin chciałby uzyskać analogiczną pozycję w obecnej epoce.

Putin gorliwie uczestniczy w rozmaitych cerkiewnych uroczystościach i chętnie występuje w blasku liturgicznych scenerii, trudno jednak traktować tego typu demonstracje jako wiążące deklaracje przyjęcia chrześcijańskich ideałów. Można odnieść wrażenie, że Cerkiew stanowi dlań tylko dogodne narzędzie kształtowania społecznych postaw, zastępujące w tego typu działaniach... Komunistyczną Partię Związku Radzieckiego: *Obecnie nie ma – jak w czasach KPZR – kolektywów pracowniczych i podstawowych organizacji partyjnych w zakładach pracy, nie ma wychowawców i opiekunów, a to oznacza, iż tylko religia może wpoić człowiekowi ogólnoludzkie wartości*³⁰. W rozumieniu rosyjskiego prezydenta prawosławna Cerkiew jest zatem instytucją analogiczną do Partii Komunistycznej – pełniącą podobne funkcje społeczne i szerzącą podobne poglądy.

Tego typu publiczne wypowiedzi każą sądzić, że jego stosunek do religii jest czyisto utylitarny czy wręcz cyniczny. Mimo to jako lider Putin jednoczy wokół siebie rzesze zdeklarowanych prawosławnych wyborców³¹. Wydaje się jednak, że jego polityczna oferta jest zbyt łatwo zaakceptowanym kompromisem: rehabilitacji ofiar bez jednoznacznego potępienia sprawców, jest paradoksalnym pogodzeniem przeciwieństw zamiast rzetelnego rozliczenia z przeszłością. Podobne rozbieżności można również dostrzec w kreowanym przezeń osobistym wizerunku silnego przywódcy, hołdującego chrześcijańskim tradycjom swego kraju, jednocześnie podkreślającego publicznie, że *nie ma byłych czekistów*, co w przypadku pułkownika KGB wskazuje na kontynuację dotychczasowej działalności, a nawet relacji służbowych.

Świętość i grzech, stanowiące dwa przeciwległe bieguny pierwotnej rusko-prawosławnej tożsamości, uległy w Federacji Rosyjskiej początku XXI w. silnemu przemieszaniu, utrudniając przyjęcie konsekwentnych postaw wobec narodowego dziełstwa. Kraj i naród wciąż znajdują się na polityczno-kulturowym rozdrożu. Rządzące państwem od lat stronnictwo Putina chętnie posługuje się atrybutami Świętej Rusi, jednak nie odżegnuje się od jej niszczycieli. Ta drastyczna niejednoznaczność wydaje się wymownym symptomem kryzysu tożsamości dzisiejszych prawosławnych Rosjan.

BIBLIOGRAFIA

Апология всенародного покаяния русского народа, [online] <http://www.chin-pokayaniya.ru/index.php?m=7>.

Булычев Ю., *О духовно-архетипическом основании и ключевых формах русского культурно-го самосознания*, „Русское самосознание” 2002, nr 9, [online] <http://russkysam.narod.ru/09-09.htm>.

³⁰ *Президент России о роли Церкви в жизни общества*, Православная Газета 2002, 22 IX, [online] http://orthodox.etel.ru/2002/36/s_presid.shtml, 8 V 2012.

³¹ *Путин – Президент воцерковленных православных людей*, Русская народная линия, [online] <http://inosmi.ru/politic/20120217/186132919.html>, 8 V 2012.

- Дубинская И., *Русская Православная Церковь и КГБ: всё в прошлом?*, „Союз Славян” 2005, 18 VIII, [online] <http://www.nssukr.com/bibl/statyi/voa7.html>.
- Eberhardt P., *Rosyjski panslawizm jako idea geopolityczna*, „Przegląd Geopolityczny” 2010, t. 2, [online] <http://www.scribd.com/doc/61083902/3/ROSYJSKI-PANSLAWIZM-JAKO-IDEA-GEOPOLITYCZNA>.
- Федотов Г., *Святые древней Руси*, [online] <http://www.vehi.net/fedotov/svyaty/01.html>.
- Фомин С., *Ипатьевский Дом, Наша Эпоха*, [online] <http://www.nashaepoha.ru/?page=obj26977&lang=1&cid=712>.
- Гоголь Н., *Нужно проехать по России, из Письма А. П. Толстому*, [online] http://www.rus-sky.com/history/library/gogol.htm#_Toc467162305.
- Św. Ilarion, *Słowo o prawie i łasce*, [w:] *Chrystus zmartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, przeł. W. Hryniewicz, Warszawa 1995.
- Юрьевич К. Е., *Ещё раз о воссоздании православного государства российского*, [online] http://metareia.ucoz.ru/index/eshhjo_raz_o_vossozdanii/0-23.
- Киреевский И. В., *Первое письмо к А. И. Кошелеву (о взаимоотношениях церкви и государства)*, [online] http://dugward.ru/library/kireevskiy/kireevskiy_dva_pisma.html.
- Kowalska-Stus H., *Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII*, Kraków 2007, *Prace Katedry Rosjoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 9.
- Kowalska-Stus H., *Kultura staroruska XI-XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998, *Prace Katedry Literatury i Kultury Rosyjskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 2.
- Łoski M., *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. H. Paprocki, Кęty 2000, *Daimonion*.
- Президент России о роли Церкви в жизни общества*, „Православная Газета” 2002, 22 IX, [online] http://orthodox.etel.ru/2002/36/s_presid.shtml.
- Послание старца Филофея к великому князю Василию*, [online] <http://www.old-ru.ru/07-19.html>.
- Powieść minionych lat*, przeł. i oprac. F. Sielicki, Wrocław 1999, BN II 244.
- Путин – Президент воцерковленных православных людей*, „Русская народная линия”, [online] <http://inosmi.ru/politic/20120217/186132919.html>.
- Путин рассказал о том, как его крестили*, Унтерфакс, 7 I 2012, [online] <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=43682>.
- Российский Императорский Дом – Официальный Сайт, [online] <http://www.imperial-house.ru/>.
- Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью*, сост. Г. Штриккер, Москва 1995, [online] http://krotov.info/acts/20/1990/shtric_22.htm.
- Сидоренко А., протоиерей, *Около Покаяния (о Чине всенародного покаяния)*, „Сибирская Православная Газета” 2007, nr 3, [online] <http://www.ihtus.ru/032007/st03.shtml>.
- Suchanek L., *Prawosławie w Rosji – role religijne, kulturowe i ideologiczne*, [w:] *Słowianie i ich konfesje*, red. tenże, Kraków 2007, s. 5-28, *Prace Komisji Kultury Słowian PAU*, t. 6.
- Штефан Е., *Путинская Россия – недееспособное общество*, Новый Регион, 2011, 15 X, [online] <http://www.nr2.ru/rus/353289.html>.
- Tomasello M., *Kulturowe źródła ludzkiego poznawania*, przeł. J. Rączaszek, Warszawa 2002, *Biblioteka Myśli Współczesnej*.

Указ Президента Российской Федерации от 3 марта 2011 г. N 267, *О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности*, [online] <http://www.rg.ru/2011/03/05/1150-site-dok.html>.

Владимир Путин посетил храм Гроба Господня, „Российская газета” 2012, 26 VI, [online] <http://rg.ru/2012/06/26/hram-anons.html>.

Воззвание нижегородцев к гражданам великороссам, [online] <http://www.3rm.info/10614-vozzvanie-nizhegorodcev-k-grazhdanam-velikorossam.html>.

Yazykova I., *Świat ikony*, [online] <http://www.orthodoxworld.ru/pl/icona/book/3.htm>.

Mgr Jakub KUDROŃ – absolwent roszoznawstwa na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ, obecnie doktorant III roku Interdyscyplinarnych Studiów Doktoranckich na tym samym wydziale. Pod kierownictwem prof. dr hab. Hanny Kowalskiej-Stus przygotowuje pracę doktorską na temat roli duchowości prawosławnej w kształtowaniu kulturowego i politycznego oblicza rosyjskiego państwa i narodu. Wcześniejsza publikacja: *Орден Карпузианцев и православные монашеские традиции. Совместность опыта, совместность идеала* (2009).